

* הרפסה מחודשת של המסה "אדיפוס ואברהם" (8/2/1957). המסה התפרסמה בספרו של משה שמיר: בקולמוס מהיר, מרחביה: ספרית פועלים, 1960. המסה הועתקה כבמקור, כולל ההרגשות. המערכת מודה בחום לצביה שמיר על אישורה להרפסה המחודשת.

משה שמיר

שמו של אדיפוס המלך הנו בלי־ספק השם המפורסם ביותר מאלפי השמות המנמרים את המיתולוגיה היוונית רחבת־הידיים. מבין עשרות המעשיות הנדרשות כסמלים מתוך מיתולוגיה זו – אין מעשייה שהרבו לעטרה פירושים כזו של אדיפוס. היום, לאחר פרויד ותלמידיו בעיקר, נתעלה מעשה־אדיפוס ממדרגה של סמל היסטורי סתם, והיה למפתח בה"א־ידיעה לחקר נפש־האדם. כדרך שהמתימטיקה החדישה מבקשת להאחיד את כל תופעות עולם־הטבע בנוסחה תואמת אחת, כן מבקשת הביקורת החדישה בספרות ובאמנות, ועמה תורת הנפש והחינוך, הפילוסופיה ומדעי־העמים, למצוא את הנוסחה האחת, הנכונה תמיד, לכל המתרחש בחברת האדם. לנוסחה, המוצעת על־ידי רבים, של "תסביך אדיפוס" אין תוקף של נוסחה מתימטית, אבל הפופולאריות שלה גדולה הרבה יותר מזו של כל נוסחה מתימטית, אף מזו של "משפט פיתגורס". את התקוממות הבן נגד אביו, את רצון החדש לרשת את מקום הישן, רואים רבים כתמצית מהותה של כל התרחשות בחברה האנושית, ואת סימניה רואים הם בכל אופני ביטוייה של חברה זו: בדת ובאמנות, בפילוסופיה ובמשפט. המתוד של הפסיכואנאליזה, המתקרב בצורה מסוכנת כל־כך למתוד של פלפול, מפעם לפעם, נתן ל"תסביך אדיפוס" גמישות מפליאה. העוקב אחר שימושיו בספרות המחשבה בת־ימינו, ובעיקר בביקורת־הספרות, יראה כיצד מסוגל "תסביך אדיפוס" להחליף פנים ואחור, להיות הוא־עצמו והיפוכו, להחזיק אהבה ושנאה בכפיפה אחת, פשע וחרטה ממנו־ובו. אכן, סודה של גמישות זו אינו נעלם מחסידי התורה וגם ממתנגדיה – מעשה אדיפוס שרוי כולו בתחום הבלתי־מודע. הדגשה זו, אף שהיא נראית מובנה־מאליה, דרושה לצורך עיונו. חשוב להדגיש, כי בבחרו לו את מעשה אדיפוס מן המיתולוגיה היוונית כסמל־מפתח לפיענוח התת־תודעה של נפש האדם, נמשך זיגמונד פרויד לא רק אחרי שלד־המעשה (בן הורג את אביו על־מנת ליטול את אמו ואת מלכותו), אלא אחרי מישור ההתרחשות של המעשה, מישור הבלתי־מודע. כל הסיפור הזה לא היה מעניין את פרויד אילו עשה אדיפוס את מעשהו בידועים. הפיקאנטיות שבסיפור זה, לגבי חוקר התת־תודעה, היתה בעובדה שעד רגע־ההתפכחות הגורלי – שהוא כבר מעבר לתסביך ולא־מתו – אין הבן יודע מה עשה לאביו ולאמו. העקרון של "בלא־יודעין" נשמר עד הסוף. לשיטת פרויד ותלמידיו בחקר המיתולוגיה, או בחקר הספרות בכלל – גם

בעלי הסיפור על אדיפוס לא ידעו מה הם מספרים. סיפורם הוא תמים, צופן בו את סמלו בלא-יודעין ובלא כל כוונת-מכוון.

עד כאן די לו לחוקר התת-תודעה. לרשותו "מקרה" נהדר; תרבות-המערב כולה (אם לא תרבות-העולם כולה), חוזרת ומספרת – כאחוזת-חלום – סיפור על מעשה שנעשה בלא יודעין, בלא שהיא-עצמה תדע פשרו של הסיפור. כלום אפשר לבקש פאצינט צייתיני יותר ומשתף-פעולה יותר? עכשיו דיו לאותו חוקר שיפענח לה, לתרבות-המערב, את פשר סיפורה, כדי שיפתח לה פתח להתרת תסביכה עתיק-היומין.

אך לחוקר התודעה, או לכל המבקש לבדוק בעיה בתחומי-התודעה, אין די ב"תסביך אדיפוס". תקופתנו חדלה להיות תקופת-פרויד או תקופת ג'ויס, או תקופת קאפקא – מיום שבעיות התודעה נעשו סגורות יותר וקשות יותר מבעיות התת-תודעה. איני מתכוון לומר כי בעיות התת-תודעה חלפו מן העולם. מתכוון אני לומר, כי הציביליזציה שהתפארה בהישגי תודעתה והתחילה מתעסקת מתוך פליאה וסקרנות בשכבות העומק של התת-תודעה, גילתה פתאום כי בעיות תחום התודעה הרבה יותר רחוקות מפתרון ומשיווי-משקל כלשהו מבעיות תחום התת-תודעה. דיניי אם אזכיר, כדרך משל ומתוך הסתמכות על המצוי-בעין, אולי בעמודו הראשון של עתון זה, את נחשול-הבעיות המתעורר עם כל שלב במשפט קסטנר-גרינוולד. בעיות אלה, כדומות-להן בצמתי-מאורעות אחרים בדורנו, שרויות לגמרי בתחום התודעה, ונקודת-הקושי העיקרית שלהן היא נקודת התודעה. אף-על-פי-כן, הן בלתי-ניתנות לפתרון, והן מחזיקות בתוכן את שלילתה של כל הצעת-פתרון אפשרי, משל כאילו היו הן בעיות מתחום האי-ראציונאלי.

דורנו, נדמה לי, מבקש לו סמל-מפתח, אב-דמות, לא למקרה התסביך-שבלא-יודעים, אלא למקרה התסביך-שביודעים, ואין סמל נעלה למקרה זה מאברהם אבינו במעשה עקדת יצחק.

ההבדלים בין מעשה-אדיפוס ומעשה-אברהם הם חותכים וקיצוניים עד קצה הגבול, אף-על-פי שהם שייכים לקטיגוריה אחת בעיקרם. אולי אין דרך ללמוד על שייכותם זו אלא מתוך ניתוח הבדליהם.

במעשה-אדיפוס הבן הוא ההורג, האב הוא הקרבן. במעשה-אברהם – האב הוא ההורג (בכוח), הבן הוא הקרבן.

מעשה-אדיפוס נעשה בלא-דעת, במקרה או ביד גורל עיוור. מעשה-אברהם נעשה מדעת, מתוך הכרה ברורה ומתוך שלטונה של ההכרה על הרגש.

מעשה־אדיפוס הוא נעדר כוונה בתכלית. כל הטראגיות נעוצה בהעדר־כוונתו. מעשה־אברהם הוא רב־כוונה: הוא מעשה של הוכחה נעלה ביותר לצייות ולדביקות בצו עליון.

במעשה־אדיפוס ההריגה מתבצעת, הפשעים כולם מתבצעים, וגמולם – עונש כבד ונורא. במעשה־אברהם אין ההריגה מתבצעת. האלוהים אשר דרש קרבן, לא לקרבן הוא זקוק אלא להוכחה כי מוכנים לתתו. גמול המעשה – ברכת־עולם וברית בין האדם למקור כל צו ותורה.

אבל, רא־נא, כלום מפסיד מעשה־אברהם משהו מחומרתו בזכות העובדה, שמעשה ההריגה אינו מתבצע? הן חומרתו כולה מקופלת בנכונותו של אברהם, עד עצם הנפת המאכלת, לבצע את ההריגה, לציית לצו עליון בלא הרהור של ערעור! מעשה־אדיפוס היה מאבד את כל ערכו ואת כל חומרת־חשיבותו, אילמלא הרצח שנעשה, וגילוי־הערייות שנעשה, אילמלא ההגשמה – שהרי לתת־תודעה אין קיום בלא ההגשמה. אך מעשה־אברהם לא היה מאבד דבר מחומרתו, גם אילו נפסק ממש בתחילתו, מיד לאחר שחבש את חמורו ולקח את שני נעריו אתו, ואת יצחק בנו, ויבקע עצים לעולה.

כאן מגיעים אנו לנקודת המפגש של שני המעשים, שמהנחת ריחוקם הגדול זה מזה יצאנו. שני הסיפורים הם סיפורי־תמצית של התקוממות נגד המוסר במידתו המינימאלית: קדושת חיי אב ובן. אלא שסיפור אדיפוס מגלם התקוממות שלא־מדעת נגד מוסר זה, התקוממות בשם היום נגד אתמול, בשם היצר נגד השכל, בשם הפרט נגד החברה, בשם התוהו־ובוהו נגד הסדר, בשם החושך נגד האור. פעולתו של אברהם נגד מוסר אהבת אב לבנו, נגד אהבת אדם בכלל – היא נוראה הרבה יותר. נגד האור פועל כאן לא החושך, אלא אור גדול יותר, נגד הסדר יוצאת האידיאה של סדר נעלה יותר, נגד מוסר־החברה – מוסר של מי שהוא גדול מן המוסר ומן החברה גם־יחד; נגד היום – יוצא המחר. נגד החיים – האידיאה, ההבטחה, הברית.

הפריודיזם טוען כי מעשה־אדיפוס הוא מעשה שבכל יום. אף־כי במוסוה ובצורה של משאלה או דיחוייה, יותר מבצורת פעולת־רציחה ממש. כלומר: המעשה בדבר רצח שנתבצע – מבטא בעצם תופעה אנושית רגילה הנשארת בגדר כוונה.

כנגד זה, מעשה־אברהם שלא נתבצע, שנשאר בגדר משאלה (או כוונה) – מבטא בעצם תופעה אנושית ממשית, מתבצעת, שההיסטוריה שלנו מלאה ממנה עד־אין־להכיל. ההיסטוריה שלנו מלאה עד־אין־להכיל במעשים של עקדת יצחק. עד־אין־להכיל מלאה היא מעשים נוראים ואיומים ומסמרי־שיער בשם צו־עליון, מטרה נשגבה, תהליך היסטורי, או פשוט: בשם אלוהים. גם

היחס של אב רוצח בן, של דור קשיש בתפקיד בא-כוח הצו העליון ודור צעיר בתפקיד הקרבן – גם יחס זה נשמר ברוב המקרים. נושאי האידיאה הם תמיד האנשים, שלפי גילם כבר זקנים הם מליהרג עליה.

הנקודה החריפה ביותר במעשה-אברהם היא בזאת, שאלוהים בחר לנסות את אבינו הקדמון לא בהקרבת חייו הוא, אלא בהקרבת מיי בננו. השאלה, שאיני מעיז לענות עליה – היא זו: האם כך היה הנסיון קשה יותר, או קל יותר?

סיפור עקדת-יצחק הוא הסיפור הגדול ונורא-ההוד ועמוק-המשמעות מכל הסיפורים שבעולם. הוא סיפור דורנו, הוא התא צר-הכתלים שאֵל אין-פתחו אנו מנפצים את ראשינו. כל דור ודור מבטיחה לנו ההשגחה – או תקרא כאשר תקרא – כי אם נקריב את יצחקנו תינתן לנו הברית ותובטח לנו ההבטחה, כל דור ודור מתפתים אנו מחדש ושולחים את יצחקינו לשדות הקטל של עם ועם, מעמד ומעמד, ואנו בסבך – לא אֵיל ולא קרניו. בכל דור ודור נכנע עם-האבות לקול אבותיו הוא – ושולח את בניו להריגה.

אכן, כאן לאחרונה לקחו האחרון והמזעזע-ביותר של סיפור עקדת-יצחק: תוצאת-המבחן אינה עוברת בירושה! האלוהים אין דיו במבחן אחד – על-מנת שאחר-כך יקיים את הבטחתו כלשונה. כל דור ודור דרוש לו מבחן חדש!

הכרה זו, ילודת פסימיזם תהומי, מגולמת על-ידי תפקידו של יצחק בסיפורנו, יצחק אינו יודע דבר! יצחק הוא אובייקט פאסיבי של הניסוי. אף קורטוב מן המגע הנשגב בין אביו לאלוהים אינו מחלחל לקרבו. אביו מקריב אותו ביודעים, אך יצחק לא ביודעים הולך הוא אל העקדה. אביו מסתיר מפניו את מהות מעשהו, ולאחר שסרה אימת-המוות, לאחר הכל – מסתבר כי עמד אברהם במבחן, אך יצחק עוד לא עמד.

אמנם, הרבה בעיות לעולם אינן חמורות מבעיה אחת. גם אילו ידענו שהמחזור הנצחי של עקדות יש לו סוף, גם אילו ידענו שעקדה אחת בלבד תהיה בעולם, שעקדת-יצחק אחרונה היתה – עדיין הבעיה עומדת בכל חומרתה. על-אחת-כמה-וכמה, שהנה בדורנו, לאחר היסטוריה כה ארוכה – עומדים אנו שוב בפני אותה שאלה:

הנישמע לצו-עליון הדורש קרבן? הנכיר בצו-עליון זה? היש תוקף להתרת-ידינו מכוחו ומשמו?

מעשה-אדיפוס נראה כמשחק-ילדים לעומת המבחן התודעתי חסר-הרחמים הזה...